

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЧОЛОВІЧОЇ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В НЕПОВНІЙ СІМ'Ї

У статті виділено основні чинники, що обумовлюють особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності в умовах виховання в неповній сім'ї: відсутність батька в сім'ї в аспекті невиконання ним ключових ролей; актуалізація руйнівних впливів матері, пов'язаних із загальножіночими глибинними інтенціями, особливостями її особистості та об'єктивними чинниками життя матері-одиначки; якість образу відсутнього батька як фундаменту для формування образу чоловіка.

Ключові слова: гендерна ідентичність.

Боровцова М. С. Особенности становления мужской гендерной идентичности в неполной семье. В статье выделены основные факторы, обуславливающие особенности становления мужской гендерной идентичности в условиях воспитания в неполной семье: отсутствие отца в аспекте невыполнения им ключевых ролей; актуализация разрушительных влияний матери, связанных с общеженскими глубинными интенциями, особенностями ее личности и объективными факторами жизни одинокой матери; качество образа отсутствующего отца как фундамента для обретения образа мужчины.

Ключевые слова: гендерная идентичность.

Borovtsova M. S. Features of Masculine Gender Identity Becoming in the Incomplete Family. Main factors that cause features of masculine gender identity becoming in the conditions of education in incomplete family are considered in the article: absence of father in the meaning of non-performance of his roles; mother's destructive influence actualization; absent father image quality as a basis of image of the Man.

Key words: gender identity.

Постановка наукової проблеми та її значення. Явище неповної сім'ї – сім'ї, де дитина віком до 16 років проживає з одним із батьків, – нині втратило свою унікальність і набуло характеру повсякденності. За даними урядового порталу Кабінету Міністрів України, основними причинами формування неповної сім'ї є позашлюбне народження дитини (так, 13 % матерів народжують дитину, не перебуваючи в зареєстрованому шлюбі), розлучення батьків, смерть одного з батьків, а також економічний чинник (наприклад, рішення чоловіка відмовитися від сім'ї, яку не здатний утримувати). При цьому кількість неповних сімей, де дитину виховує самотній батько, займає лише близько 1 %, а в інших сім'ях виховання забезпечує мати-одиначка [26].

Відсутність батька згубно впливає на формування особистості хлопчика, зокрема становлення його гендерної ідентичності, що теоретично обґрунтовано і неодноразово емпірично доведено. Однак і сьогодні дискусійним є питання про те, що саме в цьому разі перешкоджає гендерному розвитку хлопчика – фізична відсутність батька як моделі чоловіка, його неспроможність як агента гендерного становлення; руйнівний вплив матері на сина; розмитість образу батька як першоснови образу чоловіка; невпорядкований нецензурований вплив позасімейних соціальних інститутів.

Мета статті – проаналізувавши основні чинники, які здійснює неповна сім'я на гендерний розвиток хлопчика. з'ясувати особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності в неповній сім'ї (без батька).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Фізична *відсутність батька* позначається на комплексному розвитку хлопчика, оскільки в сім'ї не функціонують одразу чотири умовні ролі, якими наділяють батька О. Калина й А. Холмогорова: батько як «третій», батько як мужчина; батько як чоловік матері; батько як рідна людина [17].

Значення батька як *«третього»* стосується зміни об'єкта ідентифікації з жіночого (матері) на чоловічий у час диференціації Я і розвитку інфантильної генітальної сексуальності хлопчика. Р. Лейнг слушно відзначає, що «невдача в пошуках того іншого, який потрібен для створення задовільної “ідентичності” викликає надмірну фрустрацію» [23, 46]. На думку автора, через відсутність одного чи обох батьків в уявленні дитини про себе назавжди залишається якась невизначеність. Для порівняння, юнаки, що виховувались у повній сім'ї і мають хороші стосунки з батьком, за даними А. Козлова, «адекватно себе ідентифікують і приймають належну їм роль сина» [19, 81–82]. На знижене самовідчуття, почуття незначимості і покинутості, негативну емоційну налаштованість хлопчиків із неповних сімей указано й у дослідженні О. Смирнової, В. Собкіна, О. Асадуліної і А. Новаковської [34], причому ці ознаки, за даними авторів, проявляються вже в дошкільному віці. Велике значення батька в зазначений період доводять і спостереження А. Аблітарової, відповідно до яких «хлопчики, що виховуються без батька у віці до 4-х років, виростають менш чоловічними і наполегливими в досягненні мети, більш залежними від однолітків» [1, 146]. У той же час авторка констатує, що

втрата батька після чотирирічного віку менше позначається на гендерному становленні хлопчика і характеризується наслідками, пов'язаними з дефіцитом авторитету, який досі в сім'ї уособлював батько.

Батько як *мужчина* для свого сина є моделлю Чоловіка взагалі. Тож за його відсутності, справедливо вказує Б. Нусхаєва, «хлопчики відчують дефіцит чоловічого зразка поведінки» [28, 63], особливо якщо в сім'ї немає альтернативної чоловічої моделі. Як підкреслюють Ю. Альошина і А. Волович, хлопчик у такому разі змушений досягати гендерної ідентичності від супротивного: «не бути схожим на дівчаток, не брати участь в жіночих видах діяльності» [3, 75]. За даними зазначених авторів, щоб не здатися жіночним, хлопчик-підліток або взагалі відмовляється від діяльності й обирає пасивність замість бути «не чоловіком», або застосовує девіантну поведінку [3]. У дорослому майбутньому це може закріпитись як риса непоступливості, скам'янілості, на яку звертає увагу Т. Зелінська, розглядаючи її як різновид прихованої жорстокості [13, 93]. В. Васютинський констатує певне відставання у статевої ролі у самовизначенні хлопчиків-підлітків із неповних сімей, також підкреслюючи, що вони «більш виразно нехтують, відкидають стереотипи жіночої поведінки, але орієнтація на засвоєння чоловічих стереотипів при цьому не посилюється, мотивація адекватного статевої ролі у самовизначення в них послаблена» [9, 5]. Хлопчики, що зростають без батька, «страждають від браку переконливої чоловічої моделі, необхідної для керівництва і спонукання до розвитку та сприяння успішному становленню чоловічої ідентичності», – зазначає Дж. Франкл [37, 150]. Щодо наслідків відсутності неперервного і тривалого спілкування з батьком Л. Надолінська відзначає, що «чоловіча роль стає для хлопчиків предметом фантазування та ідеалізації», сповненою компонентів чоловічності, які хлопчики спостерігають у фільмах, комп'ютерних іграх тощо [25, 33]. Однак, на думку Н. Чодороу, відсутність батька не означає, що хлопчики не засвоюють справжньої чоловічої поведінки: «значення має саме той ступінь, у якому дитина будь-якої статі може мати особисті стосунки з об'єктом ідентифікації» [40, 33]. А такі особисті стосунки можна побудувати і з іншими представниками чоловічої статі.

Як *чоловік матері* батько є суперником хлопчика в час розвитку Едипового комплексу і, отже, є джерелом способів упоратися із надсексуальністю матері. Цю роль не здатні виконати інші члени родини

чоловічої статі (дідусь, дядько, брат), оскільки вони не є сексуальними партнерами матері або, принаймні, об'єктами її бажання. За відсутності батька хлопчик, по-перше, позбавлений прикладу реальних (і, що важливо, дорослих) міжстатевих взаємин, а по-друге, не має ні зовнішніх (в особі батька), ні внутрішніх (у вигляді конструктивних механізмів его) захистів від руйнування його чоловічності з боку матері, здійснюваного нею свідомо чи ні. В. Добреньков і А. Кравченко зазначають, що виховання дитини лише одним із батьків спричиняє «зміщення гендерної соціалізації», утруднює процес інтрапсихічного конструювання «гендерних меж» [12]. Ми припускаємо, що в такому разі межі «чоловік–жінка», які мають побудуватися на спостереженні діади «батько–мати», будуються натомість із діади «мати–син». Дж. Рейнгольд вважає цю роль батька найбільш значущою в аспекті «впливу взаємостосунків чоловіка і дружини на почуття матері до дитини» [32, 175]. Важке матеріальне становище, одноосібна відповідальність за домашні справи, сексуальна невдоволеність та інші об'єктивні негаразди, пов'язані із самотійним вихованням дитини, сприяють невротизації матері-одиначки, що несприятливо позначається на її стосунках із сином. Детальніше аналіз впливу самотньої матері на генезу гендерного розвитку хлопчика нами викладено нижче.

Батько як *рідна людина* для сина є другом, наставником, просто близьким дорослим, що, врешті-решт, має подібні зовнішність і особистісні риси ходи і тембр голосу тощо. Як свідчать емпіричні спостереження, батькове виховання відрізняється від материного: «сина батько більше контролює, суворіший до нього, робить більше зауважень, більше звертає уваги на дисципліну», – узагальнює Т. Бендас [5, 323]. Авторка зазначає, що контакти батька із сином більш грубі, «фізичні» і супроводжуються різкою негативною реакцією на прояви фемінінності. Отже, саме батько ініціює процес гендерної деформації особистості хлопчика, підкріплюючи в поведінці сина ті дії, які інтерпретуються культурою як чоловічні. Ця батькова роль теж не може бути повною мірою компенсована матір'ю, оскільки, як справедливо відзначають О. Смирнова, В. Собкін, О. Асадуліна й А. Новаковська, «навіть якщо матір намагається відшкодувати відсутність батька і робить все можливе, щоб з'єднати в собі обох батьків, вона в принципі не може реалізувати водночас обидві батьківські позиції – материнську і батьківську» [34, 19]. Дж. Холліс стосовно відсутності батька у вихованні сина торкається ще й проблеми

відчуження від свого тіла в синів, пов'язаного з тим, що, «оскільки татусі рідко їх обіймали і тримали на руках, все матеріальне та тілесне в них асоціюється з матір'ю» [39, 51]. Наслідки цього явища в підлітковому віці описує Ю. Василькова, констатує неприйняття фізичного Я дітьми, що зазнали батьківської депривації [7]. Однак І. Кон переконує, що навіть у повних сім'ях «психологічна близькість між батьком і сином – явище рідкісне і швидше виняткове» [21], тож її брак, імовірно, поспішно зараховувати до специфічних проблем виховання в неповній сім'ї. Цієї проблеми торкається і християнський психолог Дж. Шаллер [41], акцентуючи увагу на скритій формі безбатьківства – коли батько присутній у родині, проте є відстороненим від виховання дитини.

Більш узагальнено наслідки відсутності батька для становлення чоловічої гендерної ідентичності описує А. Nonig, наголошуючи, що вона «негативно позначається на статевої ролі та моральному розвитку, когнітивній компетенції і соціальному коригуванні» [43, 65], тобто охоплює увесь особистісний розвиток хлопчика. Щодо джерел цих наслідків В. Добренєков і А. Кравченко зазначають, що виховання хлопчиків у сім'ї без батька загрожує появою «невпевненості в собі і страхів внаслідок надмірної опіки і тривожності з боку дорослих, які замінюють батька» [12, 824]. Типовим прикладом цьому є випадки побудови матір'ю стосунків із сином за аналогом подружніх (хіба що без сексуальної близькості), із яких йому дуже важко виплутатися навіть у дорослому віці.

Як бачимо, низка авторів слушно пов'язує проблеми гендерного становлення хлопчика в неповній сім'ї (без батька) із фізичною відсутністю батька, що унеможлиблює виконання ним специфічно батькових ролей. Однак порушення статевого балансу сім'ї зумовлює не лише «дефіцит» батька, а й «профіцит» матері як агента становлення чоловічої гендерної ідентичності. Д. Іванов справедливо підкреслює, що «несвідомо відносини з дитиною можуть розглядатися одним із батьків як заміник неадекватного або відсутнього аспекту подружніх взаємин, або як спосіб реалізації власних фрустрованих бажань і потреб» [14, 8], тож у випадку відсутності батька мати має і необхідність, і можливість для здійснення зазначених проєкцій на сина.

Згубний вплив матері на розвиток дитини взагалі і сина зокрема детально розглянуто в зарубіжних [2; 4; 11; 18; 22; 24; 32; 33; 38 та ін.]

та вітчизняних дослідженнях [8; 10; 12; 20; 34 та ін.]. Предметом цих досліджень переважно виступають неналежне виконання материнської ролі – холодна (шизофреногенна, навіть «мертва») [2; 4; 11; 20] і владна матір [6; 8; 18; 33; 38; 42], несвідомий потяг матері до дітоубивства [32], інцест між матір'ю та сином [24].

На проблему так званої *холодної матері*, матері, яка неналежно виконує материнську роль, указує А. Адлер, застерігаючи, що наслідком такого ставлення є те, що «дитині не вдається сформувати в себе будь-якого соціального почуття» [2, 188]. Матір, що механічно доглядає за дитиною, не вступаючи з нею в емоційний контакт, контакт очима, А. Грін називає «мертвою» матір'ю, пов'язуючи таке поведіння із її депресивним станом (напр., унаслідок розлучення із чоловіком, смертю іншого члена родини, особливо – дитини) [11]. За даними В. Колесникової та О. Сташевської, явище мертвої матері нерідко зустрічається в історіях українських клієнтів, що звертаються за психоаналітичною допомогою [20]. Широко відомими із цього питання є дослідження Г. Бейтсоном так званої «шизофреногенної» матері, яка є водночас холодною і відстороненою тілесно та емоційно, а також – «теплою», «люблячою» на словах. Вона висуває перед сином взаємовиключні, суперечливі вимоги, які неможливо задовольнити, тож він стає перманентно винним, «поганим сином» [4].

Феномен *владної матері*, як зазначає Н. Смелзер, не обов'язково пов'язаний із відсутністю батька: навіть у повній сім'ї «владна матір може перешкоджати зближенню юного сина зі своїм батьком» [33, 64], і ця владність посилюється, на думку А. Адлера, якщо хлопчик росте один серед декількох дівчат, що загрожує пригніченням його чоловічності [2]. Це відбувається, у тому числі, через усвідомлювану чи неусвідомлювану матір'ю інфантилізацію хлопчика, гальмування становлення його чоловічої гендерної ідентичності через підкріплення ідентифікації з Дитиною, а не з Чоловіком. Зазначену тезу підтверджує також факт, констатований Н. Городною, що «матері більш схильні до інфантилізації синів, ніж дочок» [10, 107]. Стосовно наслідків впливу владної матері Е. Еріксон відзначає: «коли мати домінує в сімейному житті, у хлопчика може розвинути почуття неадекватності» [42, 128], у зв'язку із чим він може бути занепокоєним, що його лідерство поза домом у сім'ї буде відібране матір'ю і сестрами. За даними М. Кіммела, відчуваючи, що «матір своєю владою може легко відібрати в хлопчика чоловічність, стверджуючи його залежність або, принаймні нагадуючи йому про неї» [18, 38],

Йому доводиться все життя демонструвати факт досягнення власної чоловічності – шукати переконливі підтвердження недоказовного. Розвиваючи ідеї К. Г. Юнга стосовно впливу материнського комплексу на становлення чоловіків, М.-Л. фон Франц аналізує невротичний життєвий сценарій «вічного юнака» – *puer aeternus*. Авторка застерігає, що, пригнічуючи природну дикість, бешкетування хлопчика, владний материнський Анімус здатний зруйнувати чоловічність сина настільки, що в подальшому «він відділяє себе від інстинктів, переживаючи свій досвід автоматично – як події, здійснювані його відщепленою Тінню» [38, 195]. В. Васютинський наголошує, що, якщо хлопчика виховує владна, сувора, контролююча мати, становлення його особистості значно утруднюється. Автор пов'язує це з тим, що у випадку владної позиції матері «статеворольові і кратичні характеристики середовища переплітаються неналежним чином» [8, 4]. Результати дослідження О. Бойко також указують на те, що «чоловіки, які живуть у нетрадиційних (у цьому випадку – непатріархатних) стосунках, можуть частіше піддаватись депресивним станам, ніж жінки в таких же умовах» [6, 114], тобто владна позиція матері, не властива жінкам певного суспільства, сприяє емоційному пригніченню сина.

На противагу зазначеному, дослідники О. Смирнова, В. Собкін, О. Асадуліна і А. Новаковська явище владної матері пов'язують не з деструктивними, а з альтруїстичними за змістом інтенціями: «розуміючи, що сину необхідний батько, самотня матір свідомо або несвідомо прагне компенсувати дитині його відсутність і бере на себе чоловічі функції (суворість, вимогливість, жорсткі стратегії виховання)» [34, 29]. Однак автори роблять висновок, що в такому разі хлопчик позбавляється не лише батька, а й, у певному сенсі, матері – її любові, терпимості, теплоти тощо. Дж. Франкл описує іншу, більш конструктивну, позицію матері, яка самостійно виховує сина: «якщо хлопчик захоплюється своєю матір'ю, відчуває її любов та схвалення і надію, що він ще себе покаже, то може статися, що він сповниться бажанням довести, що стане кращим за батька й обере собі великих героїв як альтернативних моделей чоловічої поведінки і намагатиметься перевершити їх, прагнучи показати, що вартий довіри матері» [37, 257].

Випадки крайнього зловживання материнською владою – випадки інцесту між матір'ю та сином – були проаналізовані Д. Марсом у ході психотерапевтичної роботи з дорослими жертвами розбе-

щення. У кожному із серії зазначених випадків автор констатує «відсутність люблячого фалічного батька і неможливість для цих синів ідентифікувати себе з ним» [24]. Причому часто батько не відсутній у сім'ї взагалі: він є (і знає, що матір «перебільшує» у проявах своєї ніжності до сина), проте займає безсилу пасивну, відсторонену позицію щодо ситуації, а в ряді випадків ще й гнівається на сина, вважаючи його істинним винуватцем. Чоловіки, що виростили в таких сім'ях, за даними автора, намагаються дистанціюватися від матері географічно, оскільки, контактуючи з нею, навіть у дорослому віці вони не здатні відшукати ані аргументів, ані внутрішніх ресурсів, щоб відмовити їй, зупинити її гру.

Окрім вищевказаних негативних наслідків, влада матері онтогенетично відіграє важливу роль у ясельному віці сина, коли, на переконання Ж. Лакана, йдеться про присутність Іншого, наділеного привілегією задовольняти потреби [22]. Однак у подальшому, як слушно вказує М. Ніколчина, цю владу має бути подолано через символічне «матеревбивство», «стирання імені матері» для досягнення ідентичності, окремішності в ході сепарації [27, 16]. Отже, поза межами своєї онтогенетичної ролі для розвитку ключових інстанцій психіки хлопчика надмірна владність матері перешкоджає становленню його чоловічої гендерної ідентичності.

Проте навіть якщо мати належно виконує материнську роль стосовно свого сина, підкреслює Дж. Рейнгольд, вона однаково здійснює універсальний руйнівний вплив, переважно неусвідомлюваний, на його особистість, що реалізує імпульс до дітовбивства й імпульс до нанесення ушкоджень дитині [32]. Ці імпульси властиві навіть найкращій, найтурботливішій матері і найбільш яскраво переживаються нею під час вагітності та лактації, хоча не згасають і в подальшому. Багато дорослих клієнтів Дж. Рейнгольда в ході психоаналітичної роботи згадують страх і загрозу, яку вони відчували від своїх матерів, хоча зовні ті не виражали нічого загрозливого.

Серед інших, не материнських, згубних впливів «профіциту» жіночого на гендерний розвиток хлопчика Е. Еріксон указує на неінтелектуальну чоловічу ідентифікацію хлопчиків, пов'язану з переважанням жінок серед учителів освітніх установ, «оскільки складається враження, що знання – це щось суто жіночне, а дії – суто чоловічне» [42, 136]. Ця проблема не втрачає актуальності і в наш час – не лише тому, що освіту забезпечують переважно жінки, а й тому, що,

на думку А. Овчарова, український соціум у цілому охоплено фемінінною культурою [29].

На противагу дослідженню проблеми фактичної відсутності батька в сім'ї і сімейних дисфункцій, із нею пов'язаних, низка авторів нині слушно розглядає проблему якості *образу батька* і його вплив на становлення чоловічої гендерної ідентичності. Як зазначає І. Павлов, батько психологічно завжди присутній у сім'ї: «навіть при фізичній відсутності батька (розлученні або смерті), як би парадоксально це не звучало, батько все одно присутній у сім'ї у формі “образу”, деякого символу або міфу» [30, 88]. Якість цього образу в хлопчиків, які зростають із батьком, безперечно вища. Так, за дослідженнями О. Туманової і О. Філіппової, у хлопчиків-підлітків «чим більш близькі, теплі стосунки з батьком, тим більш виражений взаємозв'язок між образом батька і образом себе» [36, 23]. О. Іжванова виявила, що саме позитивне ставлення до батька й обумовлене ним позитивне забарвлення образу чоловіка є запорукою формування адекватної афективної (у термінах нашого дослідження – реальної, глибинної) складової частини чоловічої гендерної ідентичності [15]. У результатах дослідження впливу образу батька на гендерну ідентичність підлітків О. Калина та А. Холмогорова відзначають: «відсутність батька сама по собі не обов'язково здійснює негативний вплив на формування статевої ідентичності підлітка, істотним фактором впливу виявилась якість батьківського образу» [16, 24]. Автори визначили, що образ батька може бути позитивним навіть за умови його фактичної відсутності, оскільки в такому разі він відображає ставлення матері до батька, інтроєктоване дитиною. Так, застерігають Р. Тайсон і Ф. Тайсон, у разі знецінення батька з боку матері хлопчик «може виявитись неспроможним адекватним чином перейти від ідентифікації з матір'ю до ідентифікації з батьком та чоловічою статевою роллю» [31, 308]. Стосовно значення цього образу для здійснення особистості в цілому, А. Nonig зауважує, що «матір, яка принижує відсутнього батька і/або дитину, швидше за все спричинить глибоку невпевненість сина» [43, 65]. Реальну картину того, який зміст приносить матір в образ відсутнього батька, демонструють дослідження Е. Потьомкіної, яка вивчає традицію приховування від дитини правди, замовчування сімейної історії. Явище сімейної таємниці, розглянуте авторкою, стає причиною відчуття несправжності особистості, оскільки воно «несвідомо вловлюється дитиною, що може порушити

її почуття ідентичності» [31, 47]. Порожнеча в образі батька, трансльованому матір'ю та іншими членами сім'ї, дитина прагне заповнити дійсним змістом, тож першим завданням дорослості для неї стає пошук правди про реального батька. Фактично матір, що замовчує правду, лише відстрочує її пізнання дитиною і розширює тим самим коло проблем, пов'язаних зі зростанням без батька.

Висновки. Отже, особливості становлення чоловічої гендерної ідентичності в умовах виховання в неповній сім'ї обумовлені такими факторами:

– власне відсутністю батька в сім'ї в аспекті невиконання ним ключових ролей: «третього», чоловіка матері та рідної людини;

– актуалізацією руйнівних впливів матері, пов'язаних із загальножіночими глибинними інтенціями, особливостями її особистості та об'єктивними чинниками життя матері-одиначки;

– якістю образу відсутнього батька як фундаменту для здобуття образу чоловіка, що має лягти в основу становлення гендерної ідентичності.

Однак, на наш погляд, залишається нез'ясованим, як саме в генезі становлення чоловічої гендерної ідентичності ці фактори позначаються на гендері особистості (багаторівневих психічних репрезентаціях Чоловіка і Жінки) та пов'язані з уточненням Власного Я у площинах глибинного, когнітивного і поведінкового вимірів. Крім того, цікавою є онтогенетична динаміка змісту й узгодженості гендерної ідентичності хлопчиків, що зростають у неповній сім'ї. Тому вважаємо за необхідне дослідити ці аспекти емпірично.

Література

1. Аблитарова А. Р. Стереотип безотцовщины как педагогическая и гендерная проблема / А. Р. Аблитарова // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Крым. центр НАН Украины. – 2003. – № 44 – С. 145–148.
2. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Прогресс, 1997. – 256 с.
3. Алешина Ю. Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю. Е. Алешина, А. С. Волович // Вопр. психологии. – 1991. – № 4. – С. 74–82.
4. Бейтсон Г. Шаги в направлении экологии разума. Психиатрия / Г. Бейтсон. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 248 с.
5. Бендас Т. В. Гендерная психология / Т. В. Бендас. – СПб. : Питер, 2009. – 431 с.

6. Бойко О. Гендерные аспекты психического здоров'я / О. Бойко // Вопр. психологии. – 2005. – № 1. – С. 110–116.
7. Василькова Ю. Быть мужчиной. Быть женщиной. Тренинг полоролевой идентичности подростков / Ю. В. Василькова. – СПб. : Речь, 2010. – 126 с.
8. Васютинський В. О. Джерела психологічної статі / В. О. Васютинський // Психолог. – 2003. – № 33. – С. 1–4.
9. Васютинський В. О. Особливості статевої ролі самовизначення хлопчиків-підлітків з неповних сімей : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / В. О. Васютинський. – К. : НДІ психології України, 1992. – 19 с.
10. Городнова Н. Гендерна соціалізація дітей в умовах сімейного виховання / Н. Городнова // Проблеми загальної та педагогічної психології, 2011. – Т. XIII. – Ч. 3. – С. 102–108.
11. Грин А. Мертвая мать / А. Грин // Французская психоаналитическая школа / под ред. А. Жибо, А. Россохина. – СПб. : Питер, 2005. – С. 333–361.
12. Добренев В. Гендер. Брак. Семья / В. Добренев // Фундаментальная социология : в 15 т. / В. И. Добренев, А. И. Кравченко. – М. : ИНФРА-М, 2006. – Т. 10. – 1094 с.
13. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність / Т. Зелінська // Психологія і суспільство. – Т. : ТНЕУ, 2003. – № 1. – С. 90–102.
14. Иванов Д. І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибинної психології : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Д. І. Иванов. – О. : Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, 2004. – 21 с.
15. Ижванова Е. М. Развитие полоролевой идентичности в юношеском и зрелом возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Е. М. Ижванова. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 2004. – 215 с.
16. Калина О. Г. Влияние образа отца на эмоциональное благополучие и полоролевую идентичность подростков / О. Г. Калина, А. Б. Холмогорова // Вопр. психологии. – 2007. – № 1. – С. 15–26.
17. Калина О. Г. Роль отца в психическом развитии ребенка / О. Г. Калина, А. Б. Холмогорова. – М. : Форум. – 2011. – 112 с.
18. Киммел М. Маскулинность как гомофобия: страх, стыд и молчание в конструировании гендерной идентичности / М. Киммел // Гендерные исследования : сб. ст. – Харьков, 2006. – № 14. – С. 34–52.
19. Козлов А. В. Особенности полоролевой идентичности юношей с разными уровнями удовлетворенности отношениями с отцом / А. В. Козлов // Наук. студії із соц. та політ. психології : зб. ст. – К. : Ін-т соц. та політ. психології АПН України, 2007. – Вип. 17(20). – С. 77–82.
20. Колесникова В. И. Проблема феномена «мертвой матери» в психоанализе / В. И. Колесникова, Е. В. Сташевская // Наука і освіта, 2010. – № 4–5. – С. 20–24.
21. Кон И. С. Отцовство как социокультурный институт / И. С. Кон. – Режим доступа к журн. : <http://sexology.narod.ru/info153.html>
22. Лакан Ж. Значение фалоса / Ж. Лакан // Междунар. психоаналит. журн. – СПб. : Фрейдено поле, 2010. – № 10. – С. 7–20.

23. Лэйнг Р. Д. «Я» и Другие / Р. Д. Лэйнг. – М. : Класс, 2002. – 192 с.
24. Марс Д. Случай инцеста между матерью и сыном: его влияние на развитие и лечение пациента / Д. Марс // Журн. практ. психологии и психоанализа. – 2004. – № 3. – Режим доступа : <http://psyjournal.ru/j3p/pap.php?id=20040304>
25. Надолинская Л. Н. Влияние гендерных стереотипов на воспитание и образование / Л. Н. Надолинская // Педагогика. – 2004. – № 5. – С. 30–35.
26. Неповні сім'ї – соціальні показники // Урядовий портал КМУ. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=5632444
27. Николчина М. Значение и матереубийство. Традиция матерей в свете Юлии Кристевой / М. Николчина. – М. : Идея-Пресс, 2003. – 180 с.
28. Нусхаева Б. Особенности социализации детей в неполной семье / Б. Нусхаева // Социал. педагогика. – М. : Нар. образование, 2005. – № 2. – С. 63–66.
29. Овчаров А. А. Маскулинность и фемининность в психологии нации / А. А. Овчаров // Соционика, психология и межличностные отношения. – 2003. – № 5. – С. 40–44.
30. Павлов И. В. Психология отцовства: обзор исследований и некоторые выводы о современном состоянии проблемы / И. В. Павлов // Перинатальная психология и психология родительства. – 2008. – № 4. – С. 78–95.
31. Потемкина Э. Влияние семейной тайны на чувство идентичности / Э. Потемкина // Вестн. психоанализа. – 2001. – № 2. – С. 45–47.
32. Рейнгольд Дж. С. Мать, тревога и смерть. Комплекс трагической смерти / Дж. С. Рейнгольд. – М. : ПЕР СЭ. – 2004. – 384 с.
33. Смелзер Н. Сексуальные роли и неравенство / Н. Смелзер // Практик. психология та соц. робота. – 2005. – № 4. – С. 63–67.
34. Смирнова Е. О. Специфика эмоционально-личностной сферы дошкольников, живущих в неполной семье / Е. О. Смирнова, В. С. Собкин, О. Э. Асадулина, А. А. Новаковская // Вопр. психологии. – 1999. – № 6. – С. 18–28.
35. Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития / Ф. Тайсон, Р. Тайсон. – М. : Когито-Центр, 2006. – 407 с.
36. Туманова Е. Образ отца и образ себя у подростков (возрастные и гендерные особенности) / Е. В. Туманова, Е. В. Филиппова // Психолог. наука и образование. – 2007. – № 2. – С. 16–24.
37. Франкл Дж. Незведанное «Я» / Дж. Франкл. – М. : АСТ. Астрель, 2007. – 316 с.
38. Франц М.-Л. фон. Вечный юноша. Puer Aeternus / М.-Л. фон Франц. – М. : Класс, 2009. – 384 с.
39. Холлис Дж. Под тенью Сатурна: Мужские психические травмы и их исцеление / Дж. Холлис. – М. : Когито-Центр, 2009. – 184 с.
40. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола / Н. Чодороу // Антология гендерной теории [сб. переводов] / сост. Е. И. Гапова и А. Р. Усманова. – Мн. : Пропилеи, 2000. – С. 29–76.
41. Шаллер Дж. Л. Потеря и обретение отца / Дж. Л. Шаллер. – СПб. : Мирт, 1998. – 216 с.

42. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
43. Honig A. The Importance of fathering / A. Honig // Lives of families: a special edition of articles from the Southern Association on Children Under Six. – Humanics Publishing Group. – 1985 – P. 64–76.